

Etimológiai megjegyzések

37. Magyar *kúszik* 'klettern, kriechen'

A magyar *kúszik* igének két rokon nyelvben vannak megfelelői. Ezek a cser. *kuz-* 'fölhág, emelkedik', *küz-, küz-* 'fölhág, kúszik' és a mord. *kuze-, kutsə-* '(fö)l)mászik, (fö)lkúszik, fölhág' (NyH.⁷ 151).

A magyar szóval kapcsolatosan elég elterjedt az a felfogás, hogy az eredetileg palatális hangrendű volt, s ezért őrződött meg benne a szókezdő *k* (l. TOIVONEN: FUF. XXII, 138—9; E. ITKONEN: FUF. XXXII, 71).

TOIVONEN (i. h.) a következő adatokat idézi a cseremisiz szóra: KH. *kuzem*, J. *kü · zem*, JU. *kuzem*, U. *küze · m*, *kü tšə · m*, M. *küze · m*, B. *küze · m* 'klettern, hinaufsteigen, steigen'. A továbbiakban TOIVONEN így ír: „Die tscher. Formen deuten darauf, dass das Wort ursprünglich vordervokalisch gewesen ist und gerade ein *ü in der ersten Silbe enthalten hat.”

Ez az első pillanatra meggyőzőnek látszik. Ha azonban közelebről megvizsgáljuk azokat a cseremisiz szavakat, amelyekben a nyugati nyelvjárásokban *u* (vagy *u*-ből fejlődött *ə*, *o*), a keletiekben pedig *ü* van, azt találjuk, hogy, az újabb orosz kölcsönzéseket figyelmen kívül hagyva, minden esetben a nyugati nyelvjárások őrzik az eredeti hangot.

A jelenségre hozható több tucatnyi példából álljon itt mutatóban néhány: cser. (WICHM.) KH. *jož* ~ U. *dž* 'kalter Wind' (vö. votj. [MUNK.] Sz. *juž* 'hűvösség, hűvös'); (WICHM.) KH. *ku · kü* ~ U. *kükə* 'der Kukuck'; (MARRSzl.) KH. *кучо* (VASZ.) E. *күчө* 'ГЛИСТЫ' (vö. vog. T. *khös*, KL. *khünš* stb.; osztj. (KARJ.) FD. *хүржэ* stb. 'ua. '); (WICHM.) KH. *pü · jər* ~ U. T. *pü · rə* 'mit Honig versetztes Bier' (vö. mord. E. *puře*, M. *purě* 'Met, Honigbier'); (BEKE) KH. *pəškəlam* ~ UJ. *püşkəlan* 'stechen (von Insekten)' (vö. fi. *puskea* 'stossen'); (WICHM.) KH. *pü · tšə* ~ U. T. *pü · tšə* 'Renntier' (vö. votj. *pužej*; lp. *boago* 'ua. '); (WICHM.) KH. *šəžar* ~ U. *šüžar* 'jüngere Schwester' (vö. mord. M. *sazər*, *sazərə*; votj. *suzer* 'ua. '); (WICHM.) KH. *soas*, JU. *suas* ~ U. *süas* 'Tatare' (vö. csuv. PAAS. *tšəvas* 'Tschuwasse') stb.

A cseremisiz szó többeli magánhangzójának eredeti veláris voltában ezek után aligha kételkedhetünk. A mordvin alakok egykori palatális hangrendűségét TOIVONEN semmivel sem bizonyítja, csak arra idéz példákat, hogy a finn *ü* hangnak lehet néha a mordvinban *u* megfelelése.

Arra, hogy a magyar megfelelő eredetileg palatális lett volna, szintén nem utal semmi, sőt amint ezt MOÓR ELEMÉR is megállapítja (ALH. II, 400), igen problematikus ilyen hangfejlődés feltevése, mert ennek éppen ellenkezője szokott történni.

Mindez együttvéve azt bizonyítja, hogy a *k* a magyar szóban veláris hang előtt őrződött meg.

38. Magyar szárad 'trocknen'

A magyar száraz, szárad szónak a FUV. a következő megfeleléseit ismeri: cser. *sarək* 'dry, parched'; votj. *čyrs, čirs, čörös* 'sour, bitter'; zürj. *čir-* 'become sour, bitter, rancid', *čiröm* 'sun-dried (of flesh, fish); rancid (of fat)'; vog. *šurr-, sur-* 'become dry or parched'; osztj. *sar-*, Trj. *sār- ~ sur-* 'become dry'.

Az obi-ugor alakok valóban jól egyeztethetők a magyar szóval, a csere-misz és permi szók viszont nem tartoznak ide. (Vö. E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 76). A magyar szóval egyeztethető egyéb permi szavakról I. RÉDEI (RADANOVICS): NytudÉrt. 38: 17.

A csere-misz szó a csuv. (CsuVRszl.) *čepək* 'гниль, прель; гнилой, прелый, затхлый, тухлый, испорченный' viszonylag kései átvétele. A csere-misz szó ősi voltát a szókezdő *s* már eleve erősen kétessé teszi. A csuvas szónak a török nyelvekben számos megfelelése van. Összetartozik vele a tel., oszm. (RADL.) *čirik* 'faul, verfault'; tat. Kaz. *чепек* 'гнилой'¹ bask. (Bask-Rszl.) *сепек* 'гниль, гнилая масса, гнилой'.²

A zürjén és votják alakok ugyancsak csuvas kölcsönzések. Ezek a csuv. (CsuVRszl.) *čep* 'гнить, преть' igéből származnak, amely az előbb tárgyalt *čepək* szó töve.

A csuvas *s* korábbi *č*-re megy vissza, amiről a csuvas szó törökségi megfelelei is tanúskodnak. A csuvas *ə* (irod. *č*) hangnak is teljesen szabályos képviseleteit találjuk a zürjénben és votjában (vö. WICHMANN: SUSToim. XXI, 33).

39. Cseremisz *čs'aryž-*, *čs'aryž-*, *čs'oryž-* 'ordít, visít'

Az idézett cseremisz szót SZINNYEI (NyH.⁷ 29) a magy. *sír*; vog. *šarr-* 'sívalkodik'; votj. *čs'erekjal-*, *čs'erekjal-* 'kiabál, ordít'; zürj. *čs'iryšt-* 'sikolt, visít'; mord. *šejere-* 'kiabál, ordít'; lp. N. *čsierru-* rokon nyelvi alakokkal veti egybe.

A felsorolt adatok hangutánzó jellegéhez aligha férhet kétség, és hangalaki hasonlóságuk is jórészt ezen alapul. Hangtani megfelelésük viszont — különösen a magánhangzók tekintetében — több esetben nem kielégítő.

A cseremisz szónak a zürjénben és votjában találunk más megfeleléseket, amelyekkel mind hangtani, mind pedig jelentéstani szempontból kifogás-talanul egyeztethető.

Ezek a szavaj a zürj. Ja. *ч'аргунə* 'трещать трещоткой с целью пугать лошадей'³, (SzsZlKomi) Ud. *чшаргыны* 'визжать, скрипеть (напр. о пиле, голосе)'; *чарк* 'звукотражение треску разрываемой крепкой материи, шороху сухих листьев под ногами'; votj. (UdmRSzl.) *чар* 'звукотражение треску разрываемой материи'. Ez utóbbi szavakkal kapcsolatban idézhetjük még pótlólag a cser. (Ps.) *čs'arya* 'fein, grell (Stimme)' alakot is.

Hangtani szempontból csak a zürj. Ud. *чшаргыны* alak *č*-je szabály-talan, mert a többi adat mind jésített affrikátára utal. Joggal feltételezhetjük, hogy az udorai szó *č*-je *č*-ből fejlődött, s a jazvai nyelvjárásból idézett adat

¹ Русско-татарский словарь. Казань, 1955.

² Башкирско-русский словарь. Москва, 1958.

³ В. И. Лыткин, Коми-язвинский диалект. Москва, 1961.

őrzi az eredetibb hangállapotot. UOTILA (SUSToim. LXV, 31) csak a votjából hoz hasonló hangváltozásra példát.

A cseremisiz igében a *ž* képző, amelynek inchoativ és gyakorító funkciója van, s elsősorban hangfestő, hangutánzó tövekhez járul.

Valószínűleg összetartoznak a fentebb tárgyalt szavak a csuv. (CsuvRSzl.) *цару* 'подражание пронзительному крику' alakkal (csuv. *š < č*), de az átadó nyelv ebben az esetben bizonyára a votják vagy a cseremisiz volt, mert alig képzelhető el, hogy a zürjén nyelv néhány tucatnyi bolgár–török jövevényszava közé ilyen természetű szó is került volna.

40. Mordvin *šerəms, širəms* 'kiáltani'

A moksa-mordvin szónak, amelyet a JUHÁSZ—ERDÉLYI szótár a C., V., A. nyelvjárásokból idéz, van még 'hangosan sírni, hívni' jelentése is. Ide tartoznak a fenti alakokból képzett C., V., G. *šerǵedəms*, A. *širǵedəms* hívni jelentésű adatok is. Az erzä nyelvjárásból az előző szócikkben a magyar *sír* ige állítólagos megfelelőjeként idézett *šejere-* 'kiabál, ordít' alakokra hivatkozhatunk, továbbá az ErzRSzl. *ceperemc* 'кричать' adatára.

A mordvin szónak a cseremisizben nem a fentebb tárgyalt *šarǵiž-* ige felel meg, hanem a (SZIL.) *šerǵaldar* 'tele, végig kiabál'; (VASZ.) *шэргылдэш* 'раздается (эхо, гул и т. п.; (MARRSzl.) *шэргылташ* 'гремять, грохотать, звучать, раздаваться, оглашаться, славиться'; *шэргылтмаш* 'гром, гул, грохот, звучание'.

A mordvin alapján a cseremisizben is eredeti szókezdő *š*-t kell feltennünk, aminek szabályos folytatása az *š*.

SZILASI csuvas eredetűnek tartja a cseremisiz szót, de mint annyi más esetben — úgy látszik — ezúttal is téved. Van ugyan a csuvasban egy hasonló hangalakú és jelentésű szó, a (CsuvRSzl.) *čəple* 'жужожать, гудеть, шуметь (о толпе)' de ennek a cseremisizben a (MARRSzl.) *šyǵrdaš* 'кричать' alak felel meg.

41. Cseremisiz *šərdəm* 'fogát csikorgatja'

A cseremisiz szót SZILASI szótárában találjuk ilyen alakban. A cseremisizből még a következő adatokat idézhetjük a szóra: (PS.) *šərdem: pūjətm šərdəš* 'die Zähne entblößen, grinsen' (*pūi* = fog); (VASZ.) *шыргыжсам* 'улыбаюсь' (MARRSzl.) *шыраш: пūйым шыраш* 'скалить (оскалить) зубы'; *шыргыжаш* 'улыбаться, посмеиваться, усмехаться'; *шырге* 'приветливо (улыбаться)'

Jól egyeztethető a cseremisiz szóval a zürj. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) *žer:ž. vidžni* 'lachen, lächeln, offen stehen (der Mund, eine Wunde); die Zähne zeigen, fletschen, grinsen'; V. *žergədnj*, FV. *žərgədnj* 'die Zähne fletschen (der Hund, ein Mensch)' stb., Le. *žergini* 'die Zähne fletschen'; V. *žerjavni* 'lachen'. A WICHMANN—UOTILA szótár és a SzrSzlKomi adatai is lényegében meg-egyeznek az eddig felsorolt alakokkal.

A szókezdetre *š hangot kell feltennünk, amely a zürjénben a rákövetkező *r* hatására zöngésült. Az eredeti magánhangzó *e lehetett, amely a cseremisizben *i-n keresztül vált *ə*-vé. Párhuzamos hangfejlődést látunk pl. a zürj. *peš* ~ cser. *pəš* 'fül' szavak esetében.

A jelentést tekintve meglepő egyezést találunk. Mindkét nyelvben egyaránt megvan a szónak a 'fogat csikorgatni, vicsorogni, vigyorogni, mosolyogni' és 'nevetni' jelentése.

42. Mordvin E. *išems*, M. *išoms* 'kneten'

TOIVONEN a címben idézett, PAASONEN által lejegyzett mordvin alakoknak a következő megfeleléseit ismeri a rokon nyelvekben: cser. (WICHM.) JU. *jāšem*, U., T. *išem* 'drücken (z. B. gegen die Wand); bedrängen, gegen etw. drücken', B. *išem* 'drücken, klemmen'; osztj. (PAAS.) KO. *išəm* 'drücken, klemmen' stb. (FUF. XIX, 56—7). A FUV. szintén ezt az egyeztetést fogadja el.

Igen valószínű, hogy összetartozik a fenti szavakkal a votj. (UdmRSzl.) *ишкыны* '1. терebить (лѐн), рвать (цвeты); 2. щипать; 3. выдѣривать (зубы, гвозди)'

A *k* a votják szóban nyilván gyakorító igeképző (I. KÖVESI, PkÉpz. 70),⁴ amely előtt az eredeti *č-ből š lett, ami igen gyakori jelenség.

A jelentéskülönbség magyarázatához idézzük a MarRSzl.-nak a cser. *ишаш* szónál közölt jelentéseit: жать, прижимать, прижать, сжимать, зажимать, стискивать, зацемять stb. Tehát a cseremis szó jelentése 'szorít meg, szorít, összeszorít, becsíp.' Ezekből a jelentésekből könnyen fejlődhetett a gyakorító képzős votják igének 'nyű (lent), tép (virágot)' jelentése.

43. Votják *nirk-* 'drücken, zusammenpressen, kneten'

A votj. (MUNK.) *nirk-* igét TOIVONEN a zürj. (WICHM.) V., Sz., Lk., P. *nirni* 'pressen', V., P. 'drücken', (Sz., Lk.) 'reiben, kneten' és a lp. S. (LIND.—ÖHRL.) *närret* 'catervatim magnoque numero in unum locum congregari' stb., N. (NIELS.) *norrát* 'press, cream, stuff', (LÖNNR.) I. *nuurred*, (AND.) *nurräd* 'sammeln' szavakkal kapcsolja egybe (FUF. XXX, 351).

TOIVONEN a votják szó *k*-ját képzőnek tartja. Megjegyezhetjük, hogy a zürjében is megvan a votják szóhoz közelebb álló (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *nirkini* 'drücken, pressen, zerreiben' alak is.

A felsorolt egyeztetéseknek megfelel a mord. M. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) C., V., G., A. *norgāms* 'elszakítani, eltépni'; E. (ErzRSzl.) *норгомс* 'ударить, стегнуть'.

A mordvin szó mind a mássalhangzókat, mind pedig a magánhangzóját (*u) tekintve, pontosan megfelel a rokon nyelvi alakoknak. A jelentése némileg eltér ugyan azokétól, de a 'nyomni, összenyomni, szétnyomni' jelentésből könnyen fejlődhetett az 'elszakítani, eltépni' jelentés. Az erzä 'üt, csapni' jelentésekkel kapcsolatban megemlíthetjük, hogy a votj. (UdmRSzl.) *ныркыны* szónak is van másodlagos 'бить, отколотить', tehát 'üt, megver, elpáhol' jelentése.

⁴ KÖVESI M., A permi nyelvek ősi képzői. Budapest, 1965.

44. Cseremisiz *botkem* 'entrinden (Birke od. Weide)'

A címben szereplő cseremisiz szót PAASONENTÓL idézem. RAMSTEDTNÁL a *βa:ktāš* 'schälen, die Rinde von den Bäumen nehmen, schinden (fig.)'; *karyā-žēm βaktaš* 'die Rinde abschälen'; *βa:ktām māj tihām* 'ich werde dir welche geben (Prügel!)' kifejezéseket találjuk. BEKE az alábbi adatokat sorolja fel a cseremisiz szóra vonatkozólag: K. *βaktam*, CK., CsN. *βokta-m*, UJ. *βotke-m* 'a fa kérégét lehántani, lehúzni (K., UJ.), a fa héját fejszével lefaragni (CK.)'. (NyK. XLV, 340.)

A cseremisiz szót BEKE a mord. *vatkams* 'schinden, (ab)schälen, prügeln' igével veti egybe. A FUV. a lp. I. *vuotke-* 'peel off the bark, along with the sap, from the fir tree' alakkal toldja meg az egyeztetést. (A cser. *βotkem* alak nyilván metatézis eredményeképpen keletkezett, amire BEKE is utal.)

Az egyezések sorát még eggyel gyarapíthatjuk. Összetartozik a fenti szavakkal a zürj. Ja. *ваткално* 'бить, колотить, отбивать (косу); *ваткала л'он нўшон* 'бью лён колотушкой' (ЛИТКИН: i. h. 94).

A hangtani megfelelés annyira nyilvánvaló, hogy erről nem szükséges külön szólnunk. A zürjén szó jelentése némileg eltér a rokon nyelvi megfelelők elsődleges jelentésétől, de második jelentésként a mordvin, sőt a cseremisiz szónak is megvan az 'ütni' jelentése.

BERECZKI GÁBOR